

LITERÁRNÍ TEORIE

LITERATURA

- písemné záznamy, písemnictví
  - v širším smyslu = soubor všech písemných projevů lidstva
  - v užším smyslu = umělecká literatura (beletrie)
- funkce – informativní, estetická, formativní

LITERÁRNÍ DRUHY

1) epika

- literární druh založený na ději – skutečnost je ztvárněna vypravováním příběhu
- má dvě složky: řeč autorskou (vypravěče) + řeč postav

2) lyrika

- literární druh, který vyjadřuje pocity, nálady, myšlenky a úvahy autora nebo lyrického subjektu (lyrického hrdiny) – nemá děj
- podle toho, co vyjadřuje, ji dělíme na *osobní* (tj. milostnou, rodinnou), *přírodní*, *reflexivní* (obsahuje úvahové prvky), *meditativní*, *občanskou* atd.

3) drama

- literární druh, který má děj a je určený k předvádění na jevišti
- je tvořeno jazykovými promluvami a jednáním jednotlivých postav
- obsahuje scénické poznámky, využívá dialog a monolog
- hra se člení na *jednání* (dějství), *scény* (výměna jednajících osob), *výstupy* (změna počtu jednajících osob)

LITERÁRNÍ ŽÁNRY

- označení pro skupinu uměleckých děl, která se vyznačují určitými společnými znaky

1) Epické žánry

a) **malá epika** (podle rozsahu)

- **příběh**
  - drobný útvar, který má zápletku a její rozřešení (pointu)
  - charakter pointy je různý: anekdotický, humorný, poučný
- **bajka**
  - příběh ze života zvířat nebo zosobněných věcí – vystupují jako lidé
  - má alegorický smysl a didaktický účel
  - je známá z antiky

b) **střední epika**

= vedle příběhu obsahuje i stručnou charakteristiku postav a popis prostředí

- **báje (mýtus)**
  - jeden z nejstarších literárních žánrů
  - příběh, v němž lidé ztvárnili své představy o vzniku světa, přírodních jevech
  - vystupují tam bohové
- **legenda**
  - příběh podávající zprávu o životě a skutcích světce
  - obsahuje zázraky
  - tento žánr byl rozšířený hlavně ve středověku
- **pověst**
  - prozaický žánr vycházející z ústní lidové slovesnosti
  - je vázán k určité lokalitě, k určité osobě
  - má pravdivé jádro, které je rozšířeno fantazií

- **pohádka (dříve báchorka)**
  - spojena s ústní lidovou slovesností
  - smyšlené vyprávění s poutavým dějem bez konkrétního času a prostoru, které využívá motivů zázračných činů
  - hlavní hrdina překonává nástrahy, musí plnit nějaké úkoly, do cesty mu jsou kladeny překážky (většinou tři nebo sedm)
  - do děje zasahují nadpřirozené bytosti, které buď pomáhají, nebo škodí
  - dobro vítězí nad zlem
  - začátek, konec – ustálené jazykové formulace
  - pohádky *fantastické* (nadpřirozené bytosti), *novelistické* (ze skutečnosti), *lidové*, *umělé*
- **povídka**
  - žánr rozvíjející se od středověku
  - příběh s poměrně jednoduchým dějem a menším množstvím postav
  - hlavní hrdina se nevyvíjí
- **novela**
  - kratší próza s poutavým dějem a překvapivým závěrem
  - tematicky sevřenější, kratší než román, delší než povídka
  - za zakladatele považován E. A. Poe
  - v renesanci vznikla tzv. rámcová novela = jeden příběh byl zvolen jako rámeček – motivoval vyprávění dalších příběhů vystupujícími postavami

c) velká epika

- **epos**
  - rozsáhlá veršovaná skladba, která chronologicky zachycuje vyprávění událostí, které jsou propojeny jednou nebo několika postavami
- **román**
  - prozaický útvar s velkým množstvím postav a dějových linií, hlavní postavy se vyvíjejí
  - romány se dělí podle různých kritérií:
    - ✓ *podle času a děje* – historický, válečný, ze současnosti, utopický atd.
    - ✓ *podle tématu* – sociální, psychologický, autobiografický, výchovný, detektivní
    - ✓ *podle formy* – román v dopisech, veršovaný román

2) Lyricko-epické žánry

- **balada**
  - veršovaná skladba, která má za základ tragický příběh, ráz balady je pochmurný; lyrický prvek se uplatňuje v líčení přírody
    - **klasická balada** – vliv lidové slovesnosti; nadpřirozené bytosti, jevy
    - **sociální balada** – nositelem tragičnosti jsou sociální poměry
  - obdobou balady je **kramářská píseň** (16.–19. stol., na tržištích: zpěv + obrázky)
- **romance**
  - báseň středního rozsahu, určitý protiklad balady
  - pojetí konfliktu je smírné, celková nálada jasnější
- **moderní epos**
  - skladba většího rozsahu, do popředí vystupují subjektivní a úvahové prvky (uplatňuje se subjekt autora)
- **poema (básnická povídka)**
  - podobá se modernímu eposu, ale je kratší
  - děj zůstává záměrně pouze naznačen, podřizuje se vyjádření autorových citů a úvah

3) Lyrické žánry

= básně tohoto typu byly původně provázeny hrou na hudební nástroj (lyru), básně komponovány do sbírek

- **píseň**
  - jedná se o jeden z nejstarších lyrických žánrů
  - básnická skladba určená ke zpěvu
  - znaky: prostota vyjádření, rytmus a rým, pravidelná sloka využití refrénu
  - písně lidové, umělé
- **elegie (žalozpěv)**
  - báseň smutného, teskného charakteru, tématem je ztráta někoho, něčeho, co je člověku drahé
- **óda** (větší rozsah), **hymnus** (menší rozsah)
  - oslavné básně, které velebí např. boha, hrdinu, vlast, národ (hymny)
- **dithyramb**
  - píseň zpívaná při rituálních slavnostech boha Dionýsa (bůh vína) – opěvovala smyslnou sílu života
- **satira**
  - básně různého obsahu, které vyjadřují satirické hodnocení skutečnosti
  - využívá komičnosti, nadsázky, ironie = výsměch, kritika
- **epigram**
  - drobná (často satirická) báseň, která stručně vyjadřuje úsudek o určitém jevu, často něco kritizuje, něčemu se vysmívá
  - původně se tímto slovem označovaly nápisy na hrobech
- **pásmo**
  - rozsáhlá báseň – volné řazení veršů, představ, myšlenek (nezávislé na času a prostoru)

4) Dramatické žánry

Výstavba klasického dramatu:

- 1) **expozice** (úvod) – seznámení s prostředím a postavami
  - 2) **kolize** (zápletka) – dochází ke konfliktu
  - 3) **krize** (vyvrcholení)
  - 4) **peripetie** (obrat) – řešení krize
  - 5) **katastrofa** – vyústění, vyřešení konfliktu
- **tragédie**
    - hra s vážným obsahem, její hrdina se dostává do konfliktu se silami, které jsou silnější než on a jimž podléhá, často umírá
  - **komedie (veselohra)**
    - snaží se zachytit skutečnost (události, situace, lidské charaktery) z veselejší, především však směšnější stránky, končí smírně až optimisticky
  - **činohra**
    - divadelní hra zaměřená na současné společenské problémy, důraz klade na psychologické prokreslení postav
  - **melodram**
    - dramatická báseň, v níž je recitované slovo doprovázeno hudbou
  - **muzikál**
    - spojuje mluvenou, zpěvní, hudební a taneční složku

- **opera**
  - text se zpívá – spojuje hudbu, tanec, zpěv, výtvarnou stránku
- **opereta**
  - střídá se mluvený a zpívaný text

5) Žánry věcné literatury

- stojí na hranici mezi uměleckou a odbornou, popř. publicistickou literaturou
  - **reportáž**
    - útvar, který chce vyvolat názornou představu prostředí; přibližuje místo, lidi, kteří tam žijí, pracují
  - **románová biografie**
    - umělecký životopis
  - **populárně naučná publicistika**
    - určena širší veřejnosti, přibližuje poznatky z nejrůznějších oborů – lékařství, archeologie atd.
  - **fejton**
    - menší publicistický útvar, zpracovává drobné, zajímavé téma, ukazuje věci v novém světle, vyjadřuje se vtipně, osobitě

Dělení literatury podle formy:

PRÓZA

- text v řeči nevázané (tj. není psána ve verších ani v dramatické podobě)
- jejími stavebními jednotkami jsou **slova, věty, odstavce**, z nich se skládá **kapitola, díl, kniha, cyklus**

POEZIE

- text v řeči vázané, v popředí je rytmicko-melodické členění promluvy
- základní jednotky: **stopa, verš, sloka** (strofa)

Verš

- 1 řádek textu – jednotka melodická, intonační, rytmická
- konec verše se obvykle kryje s koncem větného celku

*Já u pramene jsem a žízní hynu;
horký jak oheň, zuby drkotám;
dlím v cizotě, kde mám svou domovinu;
ač blízko krbu, zimnici přec mám; (F. Villon)*

Přesah

- konec verše se nekryje s koncem větného celku (větný úsek přesahuje do dalšího verše)

...
*ty krásné oči, co tak hořivaly
tou něžnou září, co teď hasne v nich, (F. Petrarca)*
...

Rytmus

- = pravidelné opakování zvukových schémat
- pravidelné opakování vytváří **metrum**
- opakující se jednotka = **stopa** (daktylská, daktylotrochejská, trochejská, jambická)

➤ trochej

*Nechod' Vašku s pány na led,
mnohý příklad známe, ...*

4stopý (3stopý) trochej= přízvučná a nepřízvučná slabika — ◡

➤ jamb

*Byl pozdní večer – první máj –
večerní máj – byl lásky čas*

4stopý jamb= nepřízvučná a přízvučná slabika ◡ —

➤ daktyl

*Stříhali dohola malého chlapečka
Kadeře padaly k zemi a zmíraly*

4stopý daktyl= přízvučná a dvě nepřízvučné slabiky — ◡ ◡

*Seděly žáby v kaluži,
hleděly vzhůru k nebi,
starý jim žabák učený
otvíral tvrdé lebi.*

3stopý daktylotrochejský rytmus**Rým**= zvuková shoda na konci veršů

- shodné samohlásky + aspoň jedna souhláska (*lány – strany*)
- shodují se jen samohlásky (*parohy – do vody*)
- druhy rýmů:

➤ **střídavý – a b a b**

Asi se v tomto rozhovoru
brzy, můj verši, soudu vzdáš.
Cit s rozumem, když přou se spolu,
komu z nich dvou za pravdu dáš?
(S. Ščipašov, *Srdce a rozum*)

➤ **sdužený – a a b b**

S lodí, jež dováží čaj a kávu
pojedu jednou na dalekou Jávu
Za měsíc loď, když vypluje z Janova
stane u zeleného ostrova
(K. Biebl, *S lodí, jež dováží čaj a kávu*)

➤ **obkročný – a b b a**

Jaro u moře,
to jaro zdejší
je ještě zelenější
než u nás na dvoře.
(V. Nezval, *Jaro u moře*)

➤ **postupný – a b c a b c**

V poklidu, zapředeném
v svit tmy, plující splavem,
vše sněží a vše splývá.
Proč na vás zapomenem
sny naše, v jitru plavém,
jež do oken se dívá?

(J. Hora, *Zapomenutí*)

➤ **tirádový – a a a a**

V hlubokosti uctivosti
s hroznou horlivostí
k veliké slavnosti
namáhám se dosti
ve své výřečnosti

(K. Havlíček Borovský: *gratulační báseň s názvem 19. března 1845*)

➤ **přerývaný – a b c a, a b c b**

Hajej, dadej, můj synáčku
s zelenými vlásy!
Nevdala se tvá matička
ve přibyték lásky.

(K. J. Erben, *Vodník*)

• **volný verš**

- není založený na rytmu a rýmu
- upouští od využití přízvuku, počtu slabik i jejich délky (verše mají různý počet slabik, nerýmují se)
- často ruší interpunkci

Každou chvíli díváš se na hodiny
Jako bys přecházel po peróně
A vteřiny míjejí
Je sedm hodin
Začíná pršet
A všechna okna v prvním poschodí
Mění se náhle v orientální vlak
Ale nic se neděje kromě rychlosti
Cítíš jak tvoje tvář stává se zvolna zrcadlem času
Půl osmé! začínají ti šedivět vlasy
Hodiny divadlo hrůzy
Přestává pršet
Je osm hodin
Konečně přichází nějaká stařenka

(K. Biebl, *Zrcadlo času*)

Strofa (sloka)

- vzniká spojením jednotlivých veršů – obvykle představuje myšlenkový celek
- ustálené typy strof:

➤ **sonet (znělka)**

- ✓ skládá se ze 14 veršů rozdělených do 4 slok (první dvě jsou 4veršové, druhé dvě 3veršové)

Právě mlčení, a ne výmluvnost je znamením horoucí lásky

Častokrát ve mně krásná tvář ta drahá
s nadějí věrnou odhodlání vznítí
na nepřítelku svoji útočiti
pokorou, něhou, slovem, které zmáhá.

Před jejím zrakem však má mysl váhá.
Neb úděl můj, mé sudby všechny niti,
mé dobro, zlo, mou smrt i moje žití
jí v ruce dal pán veškerého blaha.

Pak slova stísněná i bázlivá,
jimž rozumím jen já, se na rtech tvoří;
tak hluboce mnou láska zachvívá.

Tu poznávám, že v lásce jako v hoři
oněmí jazyk, duch se zatmívá.
Kdo vypoví, jak hoří, málo hoří.

(F. Petrarca, *Sonety Lauře*)

➤ **francouzská balada (villonská)**

- ✓ skládá se ze čtyř slok:
  - ✓ první tři sloky mají 7–12 veršů (každá končí stejnými verši = refrénem)
  - ✓ čtvrtá sloka má o polovinu veršů méně (zpravidla 5) a obsahuje poslán

Balada závěrečná

Toť k závěti Epilogus:
Chudák už dotrpěl Villon.
Jděte mu, lidi, na funus,
až uslyšíte zvonit zvon.
Váš oděv nachový měj tón:
lásky se mučedníkem stal,
jak na své varle přísáh on,
než se světem se rozžehnal.

Žil jako štvanec, byl to hnus;
láska naň podnikala hon,
i musil se dát na poklus,
a odsud až po Roussillon
křovisko není ani strom,
kde by byl rukáv nenechal
a kazajku či pantalon,
než se světem se rozžehnal.

Hadříčků zbyl mu sotva kus,
když smrt si přicházela proň,
a zakusil i horších hrůz:
byl zdrán jak od trní či spon
– věřte, já nejsem fanfarón –,
to osten lásky tak ho zdral;
i vydal ještě lásky ston,
než se světem se rozžehnal.

A když už nadcházel mu skon,
co myslíte, že udělal?
Máz burgundského vyzunk on,
než se světem se rozžehnal.

(F. Villon, *Závět*)

VÝSTAVBA LITERÁRNÍHO DÍLA

A) JAZYKOVÁ SLOŽKA

1) útvary jazyka:

- **spisovný jazyk** – slova spisovná, hovorová, knižní, odborná (termíny), básnická (poetismy)
- **nespisovný jazyk** – obecná čeština, dialekt, profesní mluva, slang, argot
- **archaismy** – slova zastaralá (skutečnost byla nahrazena jiným pojmenováním)
- **historismy** – slova historická (pojmenovávají zaniklou skutečnost)
- **neologismy** – slova nově utvořená
- **slova z cizích jazyků**

2) textové prostředky:

- **styl** – vyprávěcí, popisný, charakterizační, úvahový
- **monolog, dialog**
- **autorská řeč (řeč vypravěče)** – er-forma, ich-forma
- **řeč postav**
  - **přímá** – oddělena uvozovkami
(*Pavel sáhl po její ruce a řekl: „Pojď, tady nemůžeme zůstat.“*)
  - **polopřímá** – bez uvozovek, vypravěč vypovídá o jiné postavě (ve 3. osobě)
(*Pavel sáhl po její ruce, ne, tady nemohu zůstat.*)
  - **nevlastní přímá řeč** – bez uvozovek, reprodukuje řeč postavy (vnitřní monolog)
(*Pavel sáhl po její ruce, pojď, tady nemůžeme zůstat.*)

3) zvukové prostředky:

- **eufonie** (libozvučnost) – příjemné uspořádání zvuků v projevu
V mších stříbrných měsíčních paprsků se taví sníh. (Toman)
- **onomatopie** (zvukomalba) – napodobení zvuku slovy
Na topole podle skal zelený mužík zatleskal. (Erben)
- **paronomázie** – opakování stejných hlásek ve slovech stejného základu
Slavme slavně slávu Slávů slavných. (Kollár)
- **zvukosled** – pravidelné opakování stejných hlásek ve verši
*Tyčinky v tichých a bílých lilích
ve světle zeleném světle zeleně.* (Biebl)

4) pojmenování:

a) přímá

- **básnický přívlastek (epiteton)** – vyjadřuje subjektivní hodnocení, zdůrazňuje nějakou vlastnost nebo znak (*bílý sníh, růžový večer*)
- **přirovnání** – porovnává dva jevy na základě společné vlastnosti
(*oči jako uhlíky, slzy co perly*)
- **paralelismus** – dva jevy jsou postaveny vedle sebe
*Uměl jsem jedním tahem tvoje ruce –
holubici, zobající na psacím stroji...* (Florian)
- **antiteze** – přirovnání protikladem – skládá se ze tří částí – teze (*odněkud kuň vyjíždí*), popření (*on nevyjíždí*) a přirovnání (*on větrem letí = jako vítr*)
*Nestaví děvče na údolíčku
z drahých kamínků knížecí zámky;*

*a ona staví na údolíčku
z drobných myšlének jen dvě chaloupky:
v jedné matička s otcem přebývá,
a v druhou ona s milým přibývá, ...* (Čelakovský)

b) nepřímá (obrazná) = tropy (přenášející význam)

- **metafora** – přenesení pojmenování na základě vnější podobnosti
(*bledá tvář luny*)
- **personifikace** (zosobnění) – přenesení lidských vlastností na neživé věci
(*o lásce šeptal tichý mech*)
- **metonymie** – přenesení pojmenování na základě vnitřní věcné spojitosti
(*posloucháme Mozarta = jeho hudbu*)
- **synekdocha** = druh metonymie – zaměňuje pojmenování části za pojmenování celku a naopak (*nepřišla ani noha*)
- **perifráze** = rozvedená synekdocha, vyjádření opisem, pomocí typických znaků
(*Až bude růst nade mnou tráva = až zemřu*)
- **eufemismus** (zjemnění) – oslabuje pojmenování
(*opustil nás, odešel = zemřel*)
- **hyperbola** (nadsázka) – zveličení výrazu, nadsazení skutečnosti
(*neviděl jsem ho sto let*)
- **oxymóron** – spojuje slova protichůdného významu – kontrast (slova se vzájemně vylučují = zdánlivá nelogičnost)
(*chodí jako živá mrtvola*)
- **ironie** – využívá rozpor mezi běžným významem slova a jeho užitím v jiné situaci
(*pěkné počasí x říkáme za bouřky*)
- **sarkasmus** – zesílená ironie
(*a tak dostal Halfar místo = hrob sebevraha*) (Bezruč)
- **alegorie** (jinotaj) – utajení skutečného významu (v bajkách)
- **symbol** = znak zastupující obecný pojem – konkrétní představa, která slouží k označení nějakého abstraktního pojmu (*srdce = symbol lásky*)

c) figury = zvláštní obraty větné stavby – zdůrazňují myšlenku

= založené na **opakování slov**:

- **epizeuxis** – prosté opakování slov za sebou
(*Utichly továrny, utichly ulice.*)
- **anafora** – opakování na začátku veršů nebo blízkých celků
*Na břehu řeky Svatky kvete rozrazil
na břehu řeky Svatky roste nízká tráva.* (Nezval)
- **epifora** – opakování na konci veršů
*Co to máš na té tkaničce,
na krku na té tkaničce?* (Erben)
- **epanastrofa** – opakování na konci jednoho verše a na začátku druhého verše
*Střela ta se zaryla v bílá ňadra,
v bílá ňadra prvního Tatařína.* (Čelakovský)
- **gradace** – skupina slov, motivů je seřazená podle významu, aby vyniklo stupňování
(*... kde je voda modravá a nebe modravé a hory modravější*) (Nezval)

Řečnické figury:

= cílem je oživit text, přispět k užšímu kontaktu mezi autorem a posluchačem

- **apostrofa** (řečnické oslovení) = oslovení nepřítomné osoby nebo neživého předmětu
*Čechy krásné, Čechy mé,
obraze rámu prastarého* (Hrubín)

- **řečnická otázka** – nevyžaduje odpověď
Kdo na moje místo, kdo zvedne můj štít? (Bezruč)
- **inverze** – změněný slovosled
(kachna s peřím zelenavým) (Sova)

B) TEMATICKÁ SLOŽKA

= založená na výběru a řazení témat a motivů

- **námět** – zaujímá širší tematický okruh (z venkova, města, současnosti)
- **motiv** = nejmenší stavební a významová složka literárního díla – mohou se opakovat, stavět do protikladů nebo stupňovat
- **téma** = určitá část skutečnosti – skládá se z motivů – hlavní, vedlejší
- **epizoda** = vedlejší příběh vložený do hlavního děje, s ostatními hlavními tématy spojený jen volně
- **postavy** – hlavní, vedlejší
  - jejich charakteristika (přímá, nepřímá) – se skládá z motivů vzhledu, povahy, chování, jednání, jazykového projevu, myšlenek, citů
  - literární typ = vlastnosti jedné postavy shrnují vlastnosti celé skupiny podobných postav (na jednotlivém je zobrazeno obecné)
- **děj** – realizuje se v událostech, příhodách (napětí, konflikty, řešení)
- **prostředí** – zachycuje vnější prostředí, v němž se postavy pohybují (geografické, sociální)
  - skutečné x neskutečné, místně určité x neurčité

C) KOMPOZIČNÍ SLOŽKA

= princip, podle kterého jsou uspořádána jednotlivá témata

Způsoby kompozice:

- **chronologická** – uspořádání v časové posloupnosti
  - **retrospektivní** – nejdříve přibližuje výsledek děje a teprve potom události, které mu předcházely (detektivky)
  - **rámcová** – jednotlivé příběhy jsou zasazené do příběhu hlavního (rámcového)
  - **paralelní** – zahrnuje několik souběžně rozvíjejících se dějů, které se často propojují
  - **gradace** – děj je organizován na principu stupňující se myšlenkové a emocionální intenzity
- x **retardace** = zpomalení

Vnitřní výstavba děje:

- **úvod** – expozice
- **zápletka** – kolize
- **vyvrcholení konfliktu** – krize
- **zvrát** – peripetie
- **závěr** – řešení konfliktu – happy end, katastrofa (tragédie), smír (rezignace)